

Andrzej Zakrzewski

Uniwersytet Warszawski

ORCID 0000-0001-8611-4540

Gdy magnaci nie musieli wpływać na sejmik – szlacheckie postulaty na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, parlamentaryzm, szlachta

Celem szkicu jest wskazanie *desideriów* szlachty litewskiej, które mogła ona zaproponować samodzielnie, bez względu na stanowisko magnaterii. Henryk Lulewicz wskazał przed omal dwudziestu laty, że „Litwa dorobiła się specyfiki funkcjonowania mechanizmów sejmikowych niemal natychmiast po wprowadzeniu tej instytucji do tamtejszej praktyki politycznej (1566)” i nie miał żadnych wątpliwości co do „sterowanego charakteru demokracji szlacheckiej w Wielkim Księstwie”¹. Klientalne podporządkowanie szlachty litewskiej było silniejsze niż koronnej², choć porównanie w poszczególnych epokach i na różnych terenach wymaga gruntowniejszych badań.

Powszechnie przyjęty przez naukę model podejmowania decyzji na sejmikach litewskich przedstawiał się więc – zależnie od epoki – następująco: magnaci bezpośrednio³ lub poprzez swych *ductorów*⁴ wpływali na sejmikowe decyzje. Widać to było już na początku „nowoczesnych” sejmików litewskich – po reformie powia-

¹ H. Lulewicz, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, w: *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegerseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 124.

² Przykładowo: M. Sawicki, *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010, s. 15–32.

³ H. Lulewicz, op. cit., s. 118, 124.

⁴ Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, PH 62, 1971, 3, s. 397–419.

towej lat 1565–1566. Problem i literaturę dla tego okresu ukazał Andrej Radaman⁵. W epoce Zygmunta III subtelnosci wpływu monarchy i magnatów na sejmikowe decyzje naświetlił Karol Żojdź⁶. Walkę o uzyskanie hegemonii w epoce szerzej ujętego panowania Michała Korybuta rzetelnie przedstawił Konrad Bobiatyński⁷. Dla epoki saskiej mechanizm sejmikowej polityki ukazał klasyczny już szkic Zofii Zielińskiej⁸ oraz nowe prace Andreja Macuka⁹. Natomiast Monika Jusupović zarysowała to na poziomie jednego sejmiku – kowieńskiego – dla czasów ostatniego Wettina i Stanisława Augusta¹⁰. Z kolei pierwsze piętnastolecie rządów tego ostatniego i jego sejmikową politykę ukazał – poprzez działalność Antoniego Tyzenhauza – Stanisław Kościalkowski¹¹. Kulisy sejmikowej polityki po upadku podskarbiego nadwornego litewskiego wyjaśnia ostatnio Witold Filipczak¹².

Karin Friedrich zauważała, że zawłaszczanie decyzji politycznych przez magnatów powodowało „gwałtowne protesty majątniejszych przedstawicieli średniej i niższej szlachty”¹³. Natomiast Konrad Bobiatyński, badając sejmiki 1672 r., ocenił ostrożniej: „w Wielkim Księstwie Litewskim zgromadzenia te były przede wszystkim areną zmagania poszczególnych faksji magnackich, a nie forum do prowadzenia polityki na szczeblu lokalnym przez średnią szlachtę, dbającą o intere-

⁵ А. Радаман, *Патранальна-кlientальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Магнацкі двор і сацыяльныя ўзаемадзеянні (XV–XVIII стст.)*, рэд. А. М. Янушкевіч, Мінск 2014, s. 252–255.

⁶ К. Жойдзь, *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019, s. 365–369.

⁷ К. Bobiatyński, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016.

⁸ Z. Zielińska, op. cit., s. 397–419.

⁹ А.У. Мацук, *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескараляў 1733–1735 гг.*, Мінск 2020, idem, *Павятовыя соймкі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Вільня 2023.

¹⁰ M. Jusupović, *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku. Działalność polityczna rodziny Zabiellów w latach 1733–1765*, Warszawa 2014, s. 171–339.

¹¹ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 77–164, też W. Filipczak, *Sejmiki w Wilkomierzu w czasach dominacji Antoniego Tyzenhauza (1777–1780)*, w: *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, ред. В.В. Аніпяркоў, Д.В. Віцько, А.У. Мацук, Мінск 2020, s. 230–258.

¹² W. Filipczak, *Sejmiki powiatu wilkomierskiego w latach 1781–1784*, ZH 85, 2020, 2, s. 67–93; idem, *Uwagi o sejmikach litewskich w czasach Rady Nieustającej na tle praktyki parlamentarnej powiatu kowieńskiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 19, 2020, 2, s. 71–103.

¹³ K. Friedrich, *Obywatele i obywatelskość w wielonarodowej Rzeczypospolitej*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, ред. А. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2017, s. 148–149.

sy danej społeczności”¹⁴. Nie wyklucza więc, że jednak istniał pewien margines swobody, w ramach której owa szlachta mogła zaspokoić swe lokalne potrzeby.

W takich okolicznościach wiele zależało od osobowości powiatowych przywódców. Uładzimir Padaliński wskazał, że już na sejmie lubelskim 1569 r. pojawili się dwaj szlacheccy przywódcy – Malcher Snowski i Mikołaj Stankiewicz-Billewicz – formułujący wówczas projekty korzystne dla średniej szlachty, bynajmniej nie dla magnatów¹⁵. Musieli oni pochodzić z sejmikowego wyboru. I nie byli oni wyjątkami. Z kolei Andrej Radaman sądzi, że Andrzej Iwanowicz Obryński nie był klientem Ostafiego Wołłowicza¹⁶. Zapewne dzięki Obryńskiemu i podobnym mu w 1587 r. stwierdzono w nowogródzkiej instrukcji na elekcję:

Практыком забегать, абы не были, жебы нами панове не тарговали. А который бы в том узнан был, против таковому, яко турбатору речи посполитое, повстать и здоровья свое для потребы Ойчизны важыть. А хто бы з братии наше, будучы слугъ их заволяным, не хотел ся в тым почуть, пры ойчизне и волности своей зостати – будеть безецный¹⁷.

Zauważyć tu więc można dążenie części szlachty nowogródzkiej do pełnienia samodzielnej roli politycznej. Widzimy też wymuszony przez szlachtę – wbrew dyrektorowi – wybór posła w Trokach w 1586 r.¹⁸ Odmienny przypadek ukazał Konrad Bobiatyński: meandry politycznej kariery Samuela Hieronima Kotła i jej przełożenie na sejmikowe decyzje, a wszystko to głównie z motywów ekonomicznych¹⁹.

¹⁴ K. Bobiatyński, *Sejmiki litewskie wobec kryzysu wewnętrznego Rzeczypospolitej latem 1672 roku*, w: *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 243.

¹⁵ U. Padalinski, „Ja na to nie zezwalam, ani nie chcę nowego na bracią swą stanowić”. *Przywódcy szlacheccy Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim 1569 roku*, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020, s. 106–118.

¹⁶ A. Радаман, *Кліенты і „прыяцелі” Астафея Багданавіча Валовіча ў Наваградскім павеце ВКЛ у 1565–1587 гг.*, w: *Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, рэд. А. Шаланда, Мінск 2014, s. 295.

¹⁷ A. Радаман, *Інструкцыя Наваградскага сойма па на на элецыйны сойм 1587 г.*, „Беларускі Гістарычны Агляд” 10, 2003, 1–2 (18–19), s. 176.

¹⁸ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 122.

¹⁹ K. Bobiatyński, *Kariera Samuela Hieronima Kocięła jako przyczynek do badania mechanizmów awansu urzędników skarbu litewskiego w drugiej połowie XVII wieku*, „Rocznik Lituaniści” 8, 2022, s. 193–198.

Wiele też zależało od pozycji i osobowości magnackiego patrona. Diana Konieczna wskazała przykład Lwa Sapiehy, który w 1632 r. nie dopuścił – jako dyrektor sejmiku i starosta brzeski – do realizacji na sejmiku brzeskim uchwał konwokacji wileńskiej i powołania – zgodnie z nią – sądu kapturowego²⁰. Andrej Macuk ukazał z kolei możliwości działania takiego bynajmniej nie magnackiego dyrektora w początkach XVIII w., podczas sejmików z limity²¹.

Niemala część uzgodnień pomiędzy patronami a klientami odbywała się ustnie, niektóre pozostawiały ślad w korespondencji lub – niekiedy tylko – w pamiętnikach. Natomiast efekty ich były widoczne w sejmikowych instrukcjach, laudach i protestacjach. Podstawowym źródłem będą więc instrukcje. One jednak nie pozwalają na w miarę pewne wskazanie: kiedy szlachta formułowała swe propozycje bez magnackiego wpływu, albo – zgola – pomimo ich stanowiska. Zadanie jednak się komplikuje: istniały problemy ogólnopolskie, wobec których cały litewski naród polityczny zajmował stanowisko jednolite. Jednak wobec innych kwestii trzeba w tych dociekaniach wziąć po uwagę zarówno efekty konfliktów interesów poszczególnych części magnackich rodzin²², magnackich faksji²³, jak i wpływ stronnictwa regalistycznego – o ile akurat istniało²⁴. To mogło powodować wzajemne zablokowanie się tych faksji.

Wybór sejmowych posłów i zaopatrzenie ich w stosowne instrukcje miały spore znaczenie dla przebiegu sejmu, stąd nie dziwi nacisk kładziony na to przez poszczególne faksje, zarówno w wieku XVI, jak i XVIII. W kręgu Mikołaja Radziwiłła „Rudego” powstała instrukcja na sejm warszawski 1570 r., w której własną ręką dopisał w punktach dotyczących kwarty, ceł, myt i egzekucji: „nie podlegli” lub „gdyżejśmy temu nie podlegli”²⁵. Oznaczało to – zdaniem „Rudego” – że w tym zakresie Litwa nie podlega regulacjom powstałym w Koronie i z takim ujęciem

²⁰ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013, s. 157.

²¹ А.У. Мацук, *Роля соймакавага дырэктара ў практыцы функцыянавання адкладзеных паятовых соймакаў ВКЛ (1697–1717 гг.)*, „Архіварыус” 2020, Выпуск 16, s. 204–219.

²² U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, s. 194–195.

²³ Przykładowo: K. Bobiatiński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, s. 193; idem, *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016, s. 58–59, 94–97.

²⁴ Dla epoki stanisławowskiej instruktywny opis takich mechanizmów na sejmikach litewskich: R. Kosińska, *Sejmiki poselskie 1766 roku*, KH 125, 2018, 4, s. 886–890.

²⁵ H. Lulewicz, *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku*, w: *Studia historyczno-prawne. Prace*

powinni liczyć się jej posłowie. Z kolei Ostafi Wołłowicz sporządził przed sejmem 1572 r. *Spisek posłów na sejm* obejmujący 9 litewskich powiatów, w którym zaznaczył „Kogom już upewnił, że się nie wymowią z poselstwa”. Był to efekt wcześniejszych ustaleń czterech litewskich senatorów, dokonanych na zjeździe w Mostach, gdzie podzielono między siebie strefy wpływu na sejmikowe wybory²⁶. Kilka lat później Mikołaj Radziwiłł „Rudy” przypominał Janowi Chodkiewiczowi okoliczności tworzenia instrukcji wileńskiej przed sejmem toruńskim 1576 r., którą ten ostatni „raczył znowu poprawować i dyktować tę instrukcją”²⁷. Dwa wieki później Kabinet Stanisława Augusta przedstawił planowanych kandydatów do wyboru na sejmikach poselskich 1782 r., sam zaś monarcha domagał się przemilczenia w instrukcji sprawy biskupa Kajetana Sołtyka – tu widać więc akcję scentralizowaną²⁸. Sposób spisywania instrukcji w Wielkim Księstwie uregulowała – półtora stulecia po Koronie – konstytucja 1768 r.²⁹ Wcześniej więc opisany przez „Rudego” sposób tworzenia instrukcji wskazywać mógł – przynajmniej w przeważającej większości przypadków – na brak magnackiego sprzeciwu wobec umieszczonych w dokumencie postulatów.

Inną dziedziną szlacheckiej aktywności były wybory: marszałków, chorążych, podkomorzonych i członków sądu ziemskiego. Wydawałoby się, że obsadzenie wakujących urzędów sądowych leżało już w interesie całej szlachty powiatu. Stąd nierzadkie jej prośby o zwołanie elekcji na te urzędy – zwłaszcza w początkowym okresie funkcjonowania litewskich sejmików, gdy to gospodarz zwoływał nawet sejmiki elekcyjne³⁰. Ale też wielką rolę odgrywały personalia, stąd literatura podkreśla duży, niekiedy przemożny, wpływ magnackiej protekcji na wybory, zarówno poselskie, jak i urzędnicze. Diana Konieczna wskazuje wszakoż, iż niekiedy „szlachta podkreślała, że bez żadnej protekcji wybrała kandydatów na urzędy ziemskie”³¹. Pojawia się więc pytanie: czy zawsze można wierzyć takim zapewnieniom? Trzeźwo spojrzal na tę kwestię Jan Władysław Poczobut Odlanicki. W 1683 r. został jednym z czterech kandydatów sejmiku oszmiańskiego na pisarza ziemskiego. Jak sam pisał: „z łaski Bożej, za co niech chwala temuż Panu

dedykowane profesorowi Janowi Sereydcy w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej, Opole 2004, s. 171–180.

²⁶ Idem, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, s. 115–127.

²⁷ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, opr. T. Ambroziak, T. Kempa, Toruń 2024, s. 174.

²⁸ W. Filipczak, *Sejmiki powiatu wilkomierskiego w latach 1781–1784*, s. 76–77.

²⁹ A.B. Zakrzewski, op. cit., s. 121.

³⁰ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 85

³¹ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskoliteńskiego*, s. 124.

będzie za Jego promocją, bom też innej nie miał³². Przywilej na urząd otrzymał jednak ktoś inny, dysponujący protekcją bardziej przyziemną, ale – skuteczniejszą. Było to zjawisko ponadczasowe. Andrej Macuk wskazał, że w latach czterdziestych XVIII stulecia Sapiehowie, Radziwiłłowie i Czartoryscy jeszcze przed sejmikami deputackimi ustalali nawet obsadę pisarstwa w trybunale³³.

Bez szczegółowej analizy konkretnej sytuacji – w takim tekście niemożliwej – nie jesteśmy w stanie ocenić, czy podczas wyboru zwyciężyły osobiste walory i wpływy kandydata, czy też moc któregoś z konkurencyjnych stronnictw lub zablokowanie się konkurentów. Przykładów takich sytuacji dostarczają w nadmiarze – na poziomie powiatu lub województwa – pamiętniki Marcina Matuszewicza³⁴, potrzebna jest jednak szersza analiza w kontekście polityki faksji nie tylko Wielkiego Księstwa, ale i całej Rzeczypospolitej³⁵. Dlatego też problem ten zostawimy na boku. Zdarzało się wszakoż, że w nagłej potrzebie – przykładowo: gdy urząd chorążego nie był obsadzony³⁶ – wybierano urzędników tymczasowo (*pro tunc*), najczęściej byli to chorągowie, niezbędni do poprowadzenia pospolitego ruszenia lub chorągwi zaciągniętej przez powiat³⁷.

Również w sprawach wyznaniowych trudno niekiedy ocenić, co brało się z magnackiej inspiracji, co zaś – z umiłowania przez szlachtę wolności, również religijnej. W 1618 r. hetman polny Krzysztof Radziwiłł napisał do sejmiku list w związku z kasacją wyroku Trybunału przez sąd zadworny w sprawie kościoła kiejdańskiego³⁸.

Żądać nas raczysz – omawiał dezyderat hetmana sejmikowy dyrektor Krzysztof Naruszewicz – abyśmy tę sprawę do instrukcji naszej włożywszy P.P. Posłom

³² J. W. Poczobut-Odlanicki, *Pamiętnik*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 299.

³³ A. Macuk, *Wybór pisarzy Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 40. XVIII w.*, w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 110–111.

³⁴ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1–2, oprac. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986.

³⁵ Por. V. Buben, *Rozdwojone wybory urzędników ziemskich na sejmiku elekcyjnym województwa nowogródzkiego 5 lutego 1777 roku*, ZN UJ MCCLXXXIV – 2006, *Prace Historyczne*, z. 133, s. 55–70.

³⁶ Przykładowo: *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 r.*, opr. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 18.

³⁷ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmików elekcyjnych w powiecie brzeskoliteńskim do 1764 roku*, w: *Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 52–53.

³⁸ Zob.: J. Serejka, *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w wiekach XVI–XVIII*, *OiRP* 21, 1976, s. 83–109.

naszym – – poruczyli, aby decreta trybunalskie, słusznie uczynione, kassowane i w żadną wątpliwość przywodzone nie były. Uczyniliśmy to bardzo radzi, nie tylko dla prośby WKM, jako wiele więcej dla ochrony spraw, które są duszą naszą i szczytem majątności każdego³⁹.

Dosięło to i Filipa Obuchowicza, który w 1640 r. podczas procesu przed sądem sejmowym w sprawie zboru wileńskiego nie zadbał o zachowanie świątyni w mieście. Podczas sejmiku relacyjnego szlachta nowogródzka potępiła go za to: „Niemał prokuratorem, był sprawy wileńskiej, a poseł powinien praw i wolności strzec”⁴⁰.

Instrukcje wydawały nie tylko sejmiiki przedsejmowe, choć tam były one najczęstsze. Akty takie – najogólniej rzecz biorąc – składały się z czterech części: nakazania posłom złożenia monarsze zapewnień o wierności i podziękowań, stanowiska sejmiku wobec najistotniejszych zagadnień politycznych, petitów: prośb w sprawach indywidualnych oraz zobowiązania posłów do kierowania się sumieniem i dobrem państwa⁴¹. Celem naszym jest jednak znalezienie postulatów, które szlachta mogła przeforsować samodzielnie, bez względu na konkretne układy w powiatowej polityce. Z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczamy, że bez wpływu magnatów – a nawet z ich poparciem – powstawały postulaty „ogólnostanowe”, służące całej szlacheckiej społeczności. Elicie politycznej Litwy bynajmniej nie przeszkadzały, były nawet korzystne, bez względu na przynależność do facji. Były to postulaty zarówno lokalne⁴², jak i ogólnopaństwowe.

Te pierwsze spotykamy już przed zawarciem unii lubelskiej. Posłowie podlascy wspominali podczas pierwszego sejmiku litewskiego funkcjonującego na podstawie nowych zasad – w Brześciu w 1566 r., że „bracia naszy rozkazali nam niktóre doległości a potrzeby powietne przed J. K. M. opowiedzieć i przelożyć”⁴³. Spis tych *desideriów* nie zachował się, jednak należy przypuszczać, że nie odbie-

³⁹ AGAD, AR V, sygn. 10662, k. 7, Troki, 4 II 1618 r. Por: J. Sereydyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988, s. 89. O sejmiku połockim 1632 r.: В. Галубовіч, *Полацкая шляхта і дынастыя Вазаў*, Мінск 2016, s. 140.

⁴⁰ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, opr. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 94.

⁴¹ A.B. Zakrzewski, op. cit., s. 122.

⁴² O nich: А. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў на соймаках і шляхецкіх з’ездах Новагародскага ваяводства ВКЛу другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2013, s. 22–33.

⁴³ E. Kalinowski, *Stanowisko posłów podlaskich w sprawie unii polsko-litewskiej na sejmie brzeskim w 1566 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 21, 2022, 1, s. 41.

gały one od pochodzących z innych terenów. Była to – przykładowo – budowa kancelarii grodzkiej czy domu sądowego. Starania szlachty całej Rzeczypospolitej o zapewnienie właściwego funkcjonowania sądów i przechowywanie ich akt ukazał niedawno Janusz Łosowski, zauważając też problematykę litewską. Szlachta chciała więc budowy domu sądowego, wyznaczenia placów na ich budowę, przynajmniej raz – budowy „wieży cywilnej”, szopy do sejmikowania czy też wynagrodzenia zarejestrowania akt sądowych. Lubelski badacz wspominał prośby szlachty mińskiej (1568 r.), wiłkomierskiej (1569), nowogródzkiej (1590, 1610), wołkowyskiej i słonimskiej i później – już w XVIII w. – trockiej i brzeskiej pragnącej właściwych warunków tworzenia, przechowywania i udostępniania tych akt, tak niezbędnych dla szlacheckiej społeczności⁴⁴. Przykłady można mnożyć. Niekiedy inwestycje takie ciągnęły się przez dziesiątki lat⁴⁵. W przedsięwzięciach takich – jak budowa kancelarii grodzkiej czy domu sądowego – brał udział z urzędu miejscowy starosta, którym był najczęściej magnat⁴⁶.

Do podobnej kategorii należały decyzje wobec – nazwijmy to – lokalnej infrastruktury. Szlachta nowogródzka prosiła więc w 1568 r. o odbudowanie zamku w stolicy województwa, na co gospodar się zgodził⁴⁷. Była to zresztą niekończąca się historia: w 1589 r. prośbę powtórzono (dodając „dom sądowy”) i zatwierdziła to konstytucja⁴⁸. W 1638 r. ta sama szlachta chciała pomieszczenia ksiąg sądowych w wieży zamkowej⁴⁹. W 1710 r. planowała tamże budowę lub remont izby sejmikowej, mostu do zamku i tamże – kancelarii⁵⁰. Niekiedy chciano remontu – służącego do sejmikowania – kościoła lub odbudowy mostu⁵¹. Robertas

⁴⁴ J. Łosowski, *Starania sejmików szlacheckich o należyte gromadzenie, zabezpieczanie akt sądów szlacheckich w XVI–XVIII wieku. Główne problemy*, ZN UJ, Prace Historyczne 145, 2018, 1, s. 17–18 i 22.

⁴⁵ A.B. Zakrzewski, *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, 11, s. 111–118.

⁴⁶ O wkładzie Jarosza Wołłowicza w budowę istniejącego do dziś budynku w Upicie: A. Пагаускас, *Постройка здания архива судов Упитского повета в начале XVII в. и упитский староста Ярош Воловиз*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, выпуск 32: 2017, s. 96–103.

⁴⁷ *Русская историческая библиотека*, т. 30: *Литовская метрика, Отделы 1–2*. Часть 3. *Книги Публичных Дел*, Юрьев 1914, kol. 500–501.

⁴⁸ VC 2/2, s. 117.

⁴⁹ BC 375, s. 647–654. Za udostępnienie tekstów instrukcji nowogródzkich winieniem wdzięczność Andrzejowi Rachubie.

⁵⁰ AGAD AR II Supplement, nr 795, s. 1–14.

⁵¹ Nowogródek 1685 r.: AGAD, AR II, nr 1730, A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.*, s. 179.

Jurgaitis wyliczył, że w latach 1717–1795 spośród 135 odbytych sejmików powiatu wileńskiego gospodarskich było 27⁵², co nie znaczy, że tylko na nich załatwiano sprawy lokalne.

Elementem, który – wydawałoby się – nie budził sprzeciwu, było zapewnienie porządku w powiecie podczas bezkrólewia⁵³ i w sytuacjach wymagających egzekucji wyroków sądowych⁵⁴. Podobnie było w wypadku możliwego zewnętrznego zagrożenia – choćby kozackiego⁵⁵. Ale zdarzały się niespodzianki: podczas bezkrólewia w latach 1733–1735 szlachta trocka zaprotestowała przeciw „nieustającemu opodatkowaniu ubogich substancji” na wystawienie wojska powiatowego⁵⁶. Nie wywoływało również zastrzeżeń zaopatrywanie *powietników* zubożałych czy dotkniętych klęską żywiołową⁵⁷ – był to rodzaj zbiorowego ubezpieczenia szlacheckiej wspólnoty powiatu. Oczywiście rodzi się wątpliwość: czy żądania zwrotu hetmanom lub generałom artylerii pieniędzy wyłożonych na obronę państwa lub też wynagrodzenia ich za te działania rodziły się zupełnie spontanicznie? Przecież Samuel Hieronim Kocięł podczas sejmiku oszmiańskiego w lutym 1667 r. doprowadził do umieszczenia w instrukcji dwóch artykułów, na których zależało Bogusławowi Radziwiłłowi⁵⁸. Podobnie wątpliwość budzą żądania szybkiego zwrotu zbiegłych poddanych – czy wyrażały postulaty ogólnostanowe? Przecież ktoś tych poddanych przyjmował, zapewniając im korzystne warunki w nowym miejscu osiedlenia⁵⁹.

Do postulatów ogólnopaństwowych należała poprawa prawa. Była ona stałym elementem sejmikowych żądań od XVI do XVIII stulecia. Sejmik wileński w instrukcji na sejm 1570 r. żądał poprawy II Statutu:

⁵² R. Jurgaitis, *Nuo bajoriškosios savivaldos iki parlamentarizmo: Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.*, Vilnius 2016, s. 114, tab. 1.

⁵³ Zob. O. Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020, s. 87–127. Jeśli pominiemy wspomniany wyżej sprzeciw Lwa Sapiehy w Brześciu w 1632 r.

⁵⁴ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.*, s. 194–197.

⁵⁵ H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (itwazja S. Nalewajki)*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях*, Мінск 2008, s. 205–219; А. Радаман, *Вайсковыя шляхецкія з'езды (пописы і зборы паспалітага рушэння) Наваградскага павета ў другой палове XVI ст.*, ibidem, s. 220–231.

⁵⁶ В. Галубовіч, *Полацкая шляхта і дынастыя Вазаў*, Мінск 2016, s. 125; А. Мацук, *Грамадска-палітычныя жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескаралеўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020, s. 241.

⁵⁷ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.*, s. 199.

⁵⁸ K. Bobiatyński, *Kariera Samuela Hieronima Kocięła*, s. 194.

⁵⁹ В. Галубовіч, *Полацкая шляхта і дынастыя Вазаў*, s. 124.

O prawa i przywileje w statucie opisane, aby byli w klobę swą wstawione. I to też polskim ziemiam należy, bo nasze przywileja jeszcze nie wszystkie w Statut wpisane, prosić o to Króla Jego M[ilość]ci, aby byli wpisane, a Statut drukować⁶⁰.

O konieczności nowelizacji nie zapominały też, poczynając od 1573 r. kolejne sejmiki i zjazdy stanów litewskich⁶¹. Tu widoczna była wspólnota interesów i panów, i szlachty. Zagrożenie związane z brakiem stosownej kodyfikacji mławał podkanclerzy litewski Ostafi Wołłowicz w liście do wojewody wileńskiego i kanclerza Mikołaja Radziwiłła Rudego z 1577 r.: „żadna rzecz jeno Statut nasz litewski przywiedzie nas pod prawo i rządy insze [czyli koronne – H.L.], czego ja już, da Bóg, nie doczekam, ale kto młodszy, niech się ogląda”⁶². Stosunkowo sprawnie doszło więc do stworzenia III Statutu i zatwierdzenia go w roku 1588.

Jednak po jego wejściu w życie i utrwaleniu odrębności Wielkiego Księstwa wyszły na jaw usterki kodeksu i jego niedostosowanie do zmieniających się realiów prawnego obrotu. Wielokrotnie za panowania pierwszych dwóch Wazów korektury tego prawa domagały się sejmiki (1611: oszmiański, wileński, wilkomierski; 1632: smoleński, witebski)⁶³. W żądaniach tych diabeł jednak tkwił w szczegółach: *desideria* były ogólnie słuszne, jednak gdy dochodziło do realizacji, okazywało się, że jest ona niemożliwa. Ostatnia komisja, nb. zwołana przez monarchę pod kierownictwem kanclerza Albrychta Stanisława Radziwiłła⁶⁴ – zaczęła pracę wiosną 1636 r. w Wilnie. Utknęła na rozdziale trzecim zawierającym konfederację warszawską i rozeszła się wskutek sporu między członkami katolickimi a protestanckimi⁶⁵. U podłoża niepowodzenia leżała więc kwestia wyznaniowa. Szlachta nowogródzka postulowała w 1638 r.: „*Correctura jurium* iż z pewnych przyczyn do swego effectu dotąd, lubo już znacznie zaczęta jest, nie przyszła, aby już tandem do swego effectu przywiedziona była”⁶⁶. Litwini regularnie domagali się poprawy prawa w tym i kolejnym

⁶⁰ H. Lulewicz, *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 179.

⁶¹ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, opr. H. Lulewicz, t. 1: *Okresy bezkrólewki (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1697–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, Warszawa 2006, s. 79; t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, Warszawa, 2009, s. 129; H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne Państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 57–58.

⁶² Cyt. za: *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*. *Spis*, opr. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 15. Stamtąd też uzupełnienia.

⁶³ O kolejnych pracach nad *korekturą* w latach 1609–1636: H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3, s. 57–58.

⁶⁴ VC 3/2, s. 273, art. 63.

⁶⁵ J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 1, d. 2, Kaunas 1936, s. 434 n.

⁶⁶ BC 375, s. 649, sejmik przedsejmowy w Nowogródku 20 III 1638 r.

stuleciu. Sejmik kowieński – jak wynika z edycji jego aktów – w latach 1733–1791 co najmniej 12 razy przedstawiał takie żądanie⁶⁷. Podobnie jak inne sejmiki wskazywał konkretne instytucje wymagające nowelizacji. Problem innowierców nie odgrywał wówczas żadnej roli – a do poprawy prawa nadal nie dochodziło. Czy obawiano się, że ruszenie kilku norm pociągnie za sobą dalsze żądania – jest kwestią otwartą.

Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego zdecydowanie odrzucił sejm 1780 r., a jedną z przyczyn – obok skoordynowanej akcji papieskiego nuncjusza i carskiego ambasadora – było wyrażone w sejmikowych instrukcjach przywiązanie szlachty litewskiej do swego kodeksu, symbolizującego odrębność Wielkiego Księstwa i być może – w jej mniemaniu – jeszcze nie najgorzej spełniającego swoją rolę⁶⁸. Tu zresztą warto wskazać, że jak słusznie wskazywał Stanisław Kościalkowski – przeciwstawianie interesów Koroniarzy i Litwinów „zawsze sownie się opłacało w agitacji politycznej obrońcom wszelkich odrębności prowincjonalnych, jednając im niezmiernie popularność”⁶⁹. Ponieważ kodeks był niejako sztandarem odrębności, trudno ocenić, czy była to spontaniczna akcja szlachty, czy raczej mobilizujących ją patronów.

Również pomniejszanie terytorium Wielkiego Księstwa poprzez regulacje granicy z Koroną spotykało się ze zgodnym przeciwdziałaniem Litwinów. Sejmik wileński w październiku 1573 r. domagał się przywrócenia Wielkiemu Księstwu oderwanych odeń w Lublinie Kijowszczyzny, Wołynia, Braclawszczyzny i Podlasia⁷⁰. Szlachta wileńska i brzeska protestowała w latach 1590/1591, 1615, 1617 i 1618 przeciw próbom Koroniarzy, chcących przyłączenia części województwa brzeskiego w ramach rozgraniczenia Podlasia z Litwą. Nakazywała też swoim posłom zwrócenie uwagi na rozgraniczanie powiatu mozyrskiego i grodzieńskiego z Koroną⁷¹. Jeszcze u schyłku XVIII w. szlachta wilkomierska domagała się uregulowania sporu granicznego z Kurlandią⁷².

⁶⁷ *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupovič, Warszawa 2019.

⁶⁸ E. Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 318.

⁶⁹ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, s. 104.

⁷⁰ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 164.

⁷¹ J. Seredyka, *Instrukcje powiatu wileńskiego na sejmie panowania Zygmunta III Wazy*, „*Sobótka*”, t. 48, 1993, 2–3, s. 196; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2, s. 182, 204, 224, 233–235; *Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов* (dalej: AWAК), t. 2, Вильна 1867, s. 158; również AGAD, AR II, nr 693, k. 6.

⁷² *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, wyd. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015, s. 70.

Stąd pojawiały się liczne postulaty wyrównania pozycji Litwy w Rzeczypospolitej: m.in. utworzenia urzędów *ad instar* koronnych. W 1669 r. sejmik brzeski domagał się, „aby urzędy wszystkie w Koronie i w W.X.Lit. porównane były [--] *adaequalitare* należy Księstwu Litewskiemu z Koroną”⁷³. Oczywiście, chodziło o zachowanie bądź przywrócenie dawnych urzędów litewskich i dodanie koronnych⁷⁴. W 1764 r. posłowie Wielkiego Księstwa bezskutecznie żądali utworzenia arcybiskupstwa wileńskiego. Uzasadniali to istnieniem archidiecezji dla Małopolski i Wielkopolski. Dziesięć lat później domagali się włączenia marszałków powiatowych do senatu i uznanie ich za równych koronnym senatorom mniejszym⁷⁵. Nie zawsze postulat miał tak poważne znaczenie ustrojowe. W 1699 r. szlachta brzeska protestowała: „choć WXLit *muneribus et oneribus subiacemus*, miara jednak łokciowa i waga różnych towarów polska, a nie litewska w używaniu u kupców *servatur: zaczym in posterum to inconueniens* nie było”⁷⁶. Tu trudno ocenić, czy za jego uchwaleniem stała wygoda konsumentów, czy też godność obywateli Wielkiego Księstwa. Ale już w żądaniu odbywania sejmów na przemian w Koronie i na Litwie sejmik wileński w październiku 1573 r. podkreślał niewygodę dojazdu – niekiedy aż 150 mil – do Warszawy i niemożność dowiezienia do niej własnej żywności. To zaś, wobec wysokich cen na miejscu, powodować miało nadmierne wydatki⁷⁷. Podobny problem – choć zdecydowanie powszechniejszy – stanowiło uruchomienie i uporządkowanie mennicy oraz monety litewskiej: niezbędne zarówno Wielkiemu Księstwu, jak i jego obywatelom. Domagały się tego sejmiki województwa wileńskiego (oszmiański w latach 1598, 1616, 1618, 1636, wileński 1619, 1632, 1648, 1649, wilkomierski 1625, 1634, 1643, 1646, lidzki 1630)⁷⁸, jak i nowogródzkiego (1627, 1632, 1634, 1641, 1664)⁷⁹.

Szlachta litewska broniła się przeciw obecności żołnierzy koronnych bynajmniej nie z powodów ideologicznych, lecz czysto materialnych. W 1615 r. na sejmiku głównym w Słonimie Litwini żądali: „żołnierz kwarciany koronny, aby granic WKsL. dla stacji nie przechodził”. Dwa lata później konwokacja wileńska

⁷³ AWAK, T. 4, Вильна 1870, s. 54.

⁷⁴ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 23–24.

⁷⁵ J. Malec, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia” 2, 1987, s. 169–170, 180.

⁷⁶ AWAK, t. 4, s. 63.

⁷⁷ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 146.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 388, 646, 677, 682, 745, 812, 832, 897, 915, 1012, 1069, 1099, 1123.

⁷⁹ AGAD, AR II, nr 639, s. 1–6; AGAD, AR II, nr 1089; RGBSPet., F. 971, nr 321/2, nr 222, k. 1–6; BC 375, s. 603–612; NGABM, F. 1730, nr 2, k. 1391–1396v.

zauważała: „Wojska koronne wdzirają się w granice WKsL. po stacye i włości niezmiernie ciemiężą”⁸⁰.

Wskazać też należy, że postulaty związane z godnością Wielkiego Księstwa mogły mieć również wyraźne znaczenie ekonomiczne. Sejmik w Wilkomierzu w grudniu 1584 r. skarżył się: „o złe gospody na sejmie, w których nie tylko że wczasu przystojnego mieć nie mogą, ale i zdrowie mnodzy dla złego, smrodliwego starania tracą”⁸¹. Ponad pół wieku później w 1641 r. tej sam sejmik żądał: „a jako *unius corporis membra inferentis oneribus* trzeciej części podlega Wielk[ie] X. Lit., tak aby też gospód część trzecia podczas sejmu Wielkiemu X. Litewskiemu należała”⁸². Nie był to bynajmniej problem marginalny⁸³. Odbywanie zaś sejmów w Grodnie natchnęło sejmik słonimski pomysłem – zresztą niezrealizowanym – budowy tam domu dla swoich posłów⁸⁴.

Ze służbą wojskową i podatkami związana była też sprawa przywrócenia popolitego ruszenia w dobie Sejmu Wielkiego. Spośród instrukcji 21 sejmików aż w 11 wskazano mniej lub – rzadziej – bardziej szczegółowo sposób przeprowadzania – zupełnie archaicznym wówczas – popisów popolitego ruszenia. Monarcha w instrukcji na sejmiki 1788 r. pragnął aukcji wojska. I to od sejmików uzyskał. Natomiast kwestia popolitego ruszenia pozostawała poza monarszymi instrukcjami i z dużą pewnością można założyć, że odzwierciedlała raczej pomysły lokalnej szlachty, przywiązanej do instytucji pozbawionej wówczas znaczenia. Stanisław August konstatawał bowiem w 1790 r.: „instrukcje prawie wszystkie tchną wcale duchem staroświeckim”⁸⁵. Ponieważ sprawa nikomu nie wadziła, może nawet dawała szanse na zmniejszenie podatkowych obciążeń – uchwalono stosowne punkta⁸⁶.

Nie budziła też większych kontrowersji dbałość o obronność Rzeczypospolitej. Nie każdy bowiem postulat remontu zamku miał charakter lokalny. Szlachta do-

⁸⁰ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2, s. 205, 224.

⁸¹ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 208.

⁸² *Ibidem*, s. 989.

⁸³ Podczas elekcji 1674 r. doszło do zatargu i bójki o gospody między Litwinami a Koroniarzami, zob. T. Wasilewski, *Wstęp*, w: J.A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. I, opr. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 56.

⁸⁴ R. Kołodziej, „*Ostatni wolności naszej klejnot*”. *Sejmy Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014, s. 134.

⁸⁵ E. Rostworowski, *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957, s. 229–232.

⁸⁶ Szerzej: A. Zakrzewski, *Popisy popolitego ruszenia w opinii szlachty litewskiej epoki Sejmu Wielkiego*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organistka*, red. A. Lityński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020, s. 875–882.

magala się remontu i zaopatrzenia m.in. zamku smoleńskiego – kluczowej fortecy blokującej Moskwie drogę na Litwę. Tu jednak znowu diabeł tkwił w szczegółach. Spory: kto, jak i ile miał na tołożyć, były całkiem ostre. Natomiast wskazywanie z oddali niedostatków systemu obronnego było dość bezpieczne, żądano więc od sejmikowych wysłańców – jak w 1638 r. w Nowogródku – by domagali się tego⁸⁷.

Trzeba jednak przejść od drugiego nurtu, widocznego już we wspomnianym wyżej cytacie w 1587 r.: „Практыком забегать, абы не были, жебы нами панове не тарговали”. Widać tu – jak stwierdził Henryk Lulewicz – „podskórne tendencje szlacheckie, zmierzające jeśli nie do zreformowania, to przynajmniej do uporządkowania wielu istotnych dziedzin życia publicznego”⁸⁸. Przejawiły się one w początkach XVII w. w programie budzącym sprzeciw litewskiej elity – *coaequatio iurium*. Był to ciąg przedsięwzięć mających upodobnić do Korony ustrój i prawo Litwy poprzez likwidację pewnych różnic – w procedurze Trybunałów, zasadach wydawania banicji oraz kompetencjach sądów hetmańskich – upośledzających średnią szlachtę Wielkiego Księstwa wobec jego magnaterii⁸⁹.

Widzimy więc w niektórych sejmikowych uchwałach żądania wprowadzenia kwarty⁹⁰. Jednak – sporadycznie wyplacana za Zygmunta III – jako podatek stała pojawiła się za Władysława IV, nie przynosząc zresztą skarbowi założonych wpływów. Zwyciężył opór dzierżawców królewskiej, „przeważnie magnackiego pochodzenia”⁹¹.

Postulaty szlachty średniej składające się na *coaequatio iurium* można było stworzyć jednak za zgodą przynajmniej części magnaterii albo – i to nie zawsze – po długiej z nią walce. Niekiedy wykorzystywano sprzeczności interesów magnackich stronnictw, sprzymierzając się z którymś. Najostrzej postulaty szlacheckie sformułowały nie tyle sejmiki, ile w latach 1661–1663 Związek Braterski wojska litewskiego⁹², zdecydowanie bardziej odporny na magnackie wpływy. Walka

⁸⁷ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 656, 964, 1011, 1048; BC 375, s. 647–654.

⁸⁸ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy: stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 181.

⁸⁹ J. Malec, *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003, s. 42–55.

⁹⁰ T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną*, ZH 51, 1986, 1, s. 49.

⁹¹ Zob. A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648: projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2023, s. 320–324.

⁹² Zob. A. Rachuba, *Program reform państwa w wystąpieniach wojska litewskiego w połowie XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2 (14), s. 303–307; idem, *Konfederacje wojska litewskiego w latach 1655–1663*, Zabrze 2010, s. 118–119.

o *coaequatio* była ostra – co widać w protestacjach i reprotestacjach podczas sejmiku elekcyjnego na przełomie czerwca i lipca 1697 r.⁹³ W jakim stopniu zasady te wprowadzono w życie – jest kwestią otwartą⁹⁴.

W rzeczywistości jednak w instrukcjach nierzadko trudno oddzielić elementy służące potrzebom Wielkiego Księstwa od korzystnych dla lokalnej społeczności. Wskazać to można na przykładzie dwóch instrukcji, które dzielą omal dwa stulecia. *Desideria* służące miejscowej szlachcie instrukcja sejmiku oszmiańskiego z 1590 r. określa „jako zlecenie panom posłom w rzeczach i potrzebach naszych” i umieszcza po części będącej odpowiedzią na instrukcję gospodarską. *Zlecenie* obejmuje poprawę Trybunału, realizację *pactów conventów*, zapewnienie Litwie równości z Koroną podczas *interregni*, elekcji oraz koronacji. Zakazano posłom zajmowania się – jako nie dotyczącej Wielkiego Księstwa – *compositio inter status*, polecono natomiast pilnowania postanowień konfederacji warszawskiej. Wymagano od nich również dopilnowania parytetu Litwy w Inflantach. Domagano się lustracji dóbr stołowych i uporządkowania ich finansów, założenia skarbu pospolitego w Słoninie. Żądano ustalenia „opatrzenia” posłów na sejm⁹⁵, zastrzegając, aby „posłowie prywat na tym sojmie nie sprawowali”. Chciano też uchylenia konstytucji o rewindykacji fragmentów dóbr stołowych, które w drodze zamiany dzierżyła szlachta. Domagano się zaopatrzenia przez monarchę zamków ukraińskich, ściągnięcia zaległych podatków, jednocześnie jednak – ulżenia w nich szlachcie oszmiańskiej poszkodowanej przez zarazę. Żądano stworzenia sądu grodzkiego w Miadziole, wprowadzenia jednolitej na całej Litwie miary zbożowej, zniesienia natomiast bezprawnych myt i opłat mostowych. Sejmik generalny miał rozważyć sens umieszczenia w III Statucie nakazu utrzymywania zamków z nowych myt⁹⁶. Widać więc w części instrukcji odzwierciedlającej problemy bliższe szlachcie oszmiańskiej kwestie zarówno dotyczące całej Litwy, jak i odnoszące się wyłącznie do oszmiańskich *powietników*.

Z kolei w instrukcji kowieńskiej z 1782 r. poza elementami wskazanymi przez monarchę szlachta postulowała uniknięcie nadużyć przy wybieraniu podatków, uznanie litewskich marszałków powiatowych za senatorów, przestrzegania alternaty sejmów, zachowanie przywilejów Kowna, nagrodzenie: Franciszka Bukatego, Grzegorza Piramowicza, wydanie orzeczenia korzystnego dla Jana Szukszty, ulaskawienie Jana Niezabitowskiego, nagrodzenie Szymona Zabieli, zapewnie-

⁹³ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1, s. 337–343.

⁹⁴ Szerzej: T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty*, s. 45–62.

⁹⁵ Jest to o tyle dziwne, że świeżo wydany III Statut taką regulacją zawierał.

⁹⁶ *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, s. 292–294.

nie spadkobiercom Stanisława Wołłowicza zwrotu długu, zachowanie zakonów franciszkańskich przy ich prawach, wsparcie odbudowy kościoła Kamedułów w Pożajściu, zatwierdzenie majątków dominikanów kowieńskich⁹⁷. Tu również widać wymieszanie kwestii lokalnych i ogólnopaństwowych⁹⁸.

Wadą przedstawianego szkicu jest ujęcie statyczne. Jednak – pomimo świadomości, że styl uprawiania powiatowej polityki w Wielkim Księstwie Litewskim uległ między XVI a XVIII stuleciem poważnym zmianom – pewne elementy szlacheckich postulatów pozostały w nim stałe: Statutu przez dwa wieki nie poprawiono, zamki i wieże sądowe walały się, *powietnicy* i litewscy statyści potrzebowali pomocy. A walka o pozycję Litwy w Rzeczypospolitej nieodmiennie mobilizowała wszystkie warstwy litewskiego narodu politycznego. Niekiedy zmieniało się uzasadnienie postulatów. W drugiej połowie XVII w. nie było w Wilnie „czynnej” wieży szlacheckiej – chciano więc jej remontu. A w 1790 r. szlachta powiatu wileńskiego apelowała: „zamek niegdyś ozdobny rezydencjonalny królewski w Wilnie, żeby do pierwiastkowej na wygodną rezydencją królów był doprowadzony sytuacji”. Dlatego: „chcąc obywatelskiej przychylności oglądania w swojej stolicy na tronie Panującego i ofiarę dobrowolną na restaurację zamku” uchwaliła i deklarowała, że zachęcać do niej będzie inne powiaty Wielkiego Księstwa⁹⁹. Tu widać troskę o poprawienie pozycji Litwy wobec Korony poprzez zapewnienie panującemu w Wilnie rezydencji. Ale współgrał z tym aspekt ekonomiczny. Tam też chciano odbywania sejmów, gdyż: „tym sposobem Prowincja Litewska przez odległe miejsce sejmowania z pieniędzy wyniszczona, ażeby ulepszenia i łatwiejszej cyrkulacji pieniędzy doświadczyć mogła”¹⁰⁰.

Z dużym prawdopodobieństwem można więc stwierdzić, że szlachta – zasadniczo – mogła przeforsować swoje postulaty w sprawach korzystnych dla swego powiatu lub całego Wielkiego Księstwa, niekolidujących jednak z interesami magnackich faksji. Były to potrzeby lokalne: budowa kancelarii grodzkiej, sądu, remont izby sejmikowej lub mostu, zapewnienie porządku w powiecie podczas bezkrólewia i w sytuacjach wymagających egzekucji wyroków sądowych. Cza-

⁹⁷ *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 352–356.

⁹⁸ Też: A. Rachuba, *Wolność szlachecka i niezależność państwa w opinii szlachty nowogrodzkiej za rządów Wazów*, w: *Najwyższa Pani swoich praw...: idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019, s. 112–117; M. Jusupović, *Lithuanian matters among the demands of the eighteenth-century nobility of the Grand Duchy of Lithuania*, „European Review of History – Revue européenne d’histoire” 29, 2022, 4, s. 636–665.

⁹⁹ *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos*, s. 124–125.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 70.

sami chodziło o uniknięcie zagrożenia zewnętrznego. Nie wywoływało również zastrzeżeń zaopatrywanie *powietników* zubożałych czy dotkniętych klęską żywiołową. Niekiedy postulaty dotyczyły całego Księstwa. Temu służyć miało wyrównanie pozycji Litwy w Rzeczypospolitej (poprzez stworzenie nowych urzędów i arcybiskupstwa wileńskiego, włączenie marszałków powiatowych do senatu, uruchomienie i uporządkowanie mennicy oraz monety litewskiej, stosowanie właściwych miar i wag, opór wobec prób pomniejszania terytorium Wielkiego Księstwa, nietolerowanie obecności żołnierzy koronnych na Litwie, przywrócenie popisów pospolitego ruszenia, utrzymanie zamków pogranicznych). Oczywiście jest to tylko pewna – przykładowa – część listy bardzo zróżnicowanych *desideriów* narodu politycznego Litwy.

Jednak już starania o poprawę Statutu litewskiego wykazują, że w żądaniach takich mogły kryć się zagrożenia niektórych interesów (nie tylko wyznaniowych) i koncepcje ogólnie słuszne zarzucano. Inne zaś żądania mogły pojawić się w wyniku okoliczności szczególnych, zwłaszcza gdy zablokowały się konkurencyjne stronnictwa lub któreś z nich nie dopilnowało „właściwego” przebiegu sejmiku. Cały czas obracamy się w kręgu przypuszczeń, rzadko bowiem dysponujemy źródłami dokładniej naświetlającymi kulisy sejmikowych edycji.

Jednak kontrowersje między szlachtą a magnaterią na sejmikach mogą zostać naświetlone dzięki prowadzonym obecnie pracom nad aktami sejmikowymi poszczególnych województw litewskich. Wówczas zorientujemy się – w pewnym przybliżeniu – czy postulat uchwalono istotnie *nemine contradicente, nemine reclamante*, czy też owa zgoda występowała wyłącznie w laudum, a rzeczywistość ukazywały protestacje. Na razie jesteśmy na początku drogi.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, opr. T. Ambroziak, T. Kempa, Toruń 2024.
- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.
- Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, opr. H. Lulewicz, t. I: *Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1697–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, Warszawa 2006, s. 79; t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, Warszawa 2009.
- Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*, vol. 4, Вильна 1870.
- Андрэй Радаман, *Інструкцыя Наваградскага сойма на паслам на elekcyjны сойм 1587 г.*, «Беларускі Гістарычны Агляд» 10, 2003, 1–2 (18–19).

- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, wyd. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015.
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 1–2, oprac. B. Królikowski, komentarz Z. Zielińska, Warszawa 1986.
- Poczobut-Odlanicki J.W., *Pamiętnik*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 299.
- VC 2/2.
- VC 3/2.
- Русская историческая библиотека*, t. 30: *Литовская метрика, Отделы 1–2. Часть 3. Книги Публичных Дел*, Юрьев 1914.

Оpracowania

- Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiła (1585–1640)*, Warszawa 2004.
- Bobiatyński K., *Kariera Samuela Hieronima Kociella jako przyczynek do badania mechanizmów awansu urzędników skarbu litewskiego w drugiej połowie XVII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 8, 2022.
- Bobiatyński K., *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.
- Bobiatyński K., *W walce o hegemonię. Rywalizacja polityczna w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1667–1674*, Warszawa 2016.
- Borkowska-Bagieńska E., „*Zbiór praw sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986.
- Buben V., *Rozdwojone wybory urzędników ziemskich na sejmiku elekcyjnym województwa nowogródzkiego 5 lutego 1777 roku*, ZN UJ MCCLXXXIV – 2006, *Prace Historyczne*, z. 133. *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696). Spis*, opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. Warszawa 2007.
- Filipczak W., *Sejmiki powiatu wilkomierskiego w latach 1781–1784*, ZH, 85, 2020, 2, s. 67–93.
- Filipczak W., *Sejmiki w Wilkomierzu w czasach dominacji Antoniego Tyzenhauza (1777–1780)*, w: *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, ред. В.В. Аніпяркоў, Д.В. Віцько, А.У. Мацук, Мінск 2020.
- Filipczak W., *Uwagi o sejmikach litewskich w czasach Rady Nieustającej na tle praktyki parlamentarnej powiatu kowieńskiego*, „Przegląd Nauk Historycznych” 19, 2020, 2.
- Filipczak-Kocur A., *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648: projekty, ustawy, realizacja*, Warszawa 2023.
- Friedrich K., *Obywatele i obywatelskość w wielonarodowej Rzeczypospolitej*, w: *Wartości polityczne Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2017.
- Jurgaitis R., *Nuo bajoriškosios savivaldos iki parlamentarizmo: Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.*, Vilnius 2016.
- Jusupović M., *Lithuanian matters among the demands of the eighteenth-century nobility of the Grand Duchy of Lithuania*, „European Review of History – Revue européenne d’histoire”, 29, 2022, 4.
- Jusupović M., *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku. Działalność polityczna rodziny Zabiellów w latach 1733–1765*, Warszawa 2014.

- Kalinowski E., *Stanowisko posłów podlaskich w sprawie unii polsko-litewskiej na sejmie brzeskim w 1566 r.*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 21, 2022, 1.
- Kanecki O., *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020.
- Kołodziej R., „*Ostatni wolności naszej klejnot*”. *Sejmy Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań 2014,
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmików elekcyjnych w powiecie brzeskolitewskim do 1764 roku*, w: *Po unii – sejmy szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013.
- Kosińska R., *Sejmiki poselskie 1766 roku*, KH 125, 2018, 4.
- Kościalkowski S., *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn 1970.
- Lappo J., *1588 metų Lietuovs Statutas*, t. I, d. 2, Kaunas 1936.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy: stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Lulewicz H., *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku*, w: *Studia historyczno-prawne. Prace dedykowane profesorowi Janowi Sereydcy w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, Opole 2004.
- Lulewicz H., *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki)*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях*, Мінск 2008.
- Lulewicz H., *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, w: *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006.
- Łosowski J., *Starania sejmików szlacheckich o należyte gromadzenie, zabezpieczanie akt sądów szlacheckich w XVI–XVIII wieku. Główne problemy*, ZN UJ, Prace Historyczne 145, 2018, 1.
- Macuk A., *Wybór pisarzy Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 40. XVIII w.* w: *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008.
- Malec J., *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 2, 1987.
- Malec J., *Szkice z dziejów federalizmu i myśli federalistycznej w nowożytnej Europie*, Kraków 2003.
- Padalinski U., „*Ja na to nie zezwalam, ani nie chcę nowego na bracią swą stanowić*”. *Przywódcy szlacheccy Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie lubelskim 1569 roku*, w: *Unia lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2020.
- Rachuba A., *Konfederacje wojska litewskiego w latach 1655–1663*, Zabrze 2010.
- Rachuba A., *Program reform państwa w wystąpieniach wojska litewskiego w połowie XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 4, 1997, 2 (14).
- Rachuba A., *Wolność szlachecka i niezależność państwa w opinii szlachty nowogródzkiej za rządów Wazów*, w: *Najwyższa Pani swoich praw...: idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019, s. 112–117.
- Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa 1957.
- Sawicki M., *Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655*, Opole 2010.
- Sereyda J., *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w wiekach XVI–XVIII*, OiRP 21, 1976.

- Seredyka J., *Instrukcje powiatu wileńskiego na sejmie panowania Zygmunta III Wazy*, „Sobótka” 48, 1993, 2–3.
- Wasilewski T., *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną*, ZH 51, 1986, 1.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne Państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Zakrzewski A.B., *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, 11.
- Zakrzewski A., *Popisy pospolitego ruszenia w opinii szlachty litewskiej epoki Sejmu Wielkiego*, w: *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. A. Liutyński, A. Matan, M. Mikołajczyk, D. Nawrot, G. Nancka, Katowice 2020.
- Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Zielińska Z., *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, PH 62, 1971, 3.
- Żojdź K., *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019.
- Галубовіч В., *Полацкая шляхта і дынастыя Вазыў*, Мінск 2016, s. 125.
- Мацук А.У., *Роля соймакавага дырэктара ў практыцы функцыянавання адкладзеных павятовых соймаў ВКЛ (1697–1717 гг.)*, „Архіварыус” 2020, Выпуск 16.
- Мацук А.У., *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескаралеўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020.
- Мацук А.У., *Павятовыя соймікі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Вільня 2023.
- Радаман А., *Вайсковыя шляхецкія з’езды (попісы і зборы паспалітага рушэння) Наваградскага паведа ў другой палове XVI ст.*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях*, Мінск 2008.
- Радаман А., *Кліенты і „прыяцелі” Астафея Багданавіча Валовіча ў Наваградскім павеце ВКЛ у 1565–1587 гг.*, w: *Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, рэд. А. Шаланда, Мінск 2014.
- Радаман А., *Патранальна-кліентальныя адносіны ў Навагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.)*, рэд. А. М. Янушкевіч, Мінск 2014.
- Рагаўскас А., *Постройка здания архива судов Упитского повета в начале XVII в. и упитский староста Ярош Воловиг*, «Гістарычна-археалагічны зборнік», выпуск 32: 2017.

Abstract

When the magnates did not have to influence the Sejmik – nobles' demands at the sejmiks of the Grand Duchy of Lithuania of the 16th–18th centuries

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, parliamentarism, nobility

The conviction that the magnates dominated the political life of the Grand Duchy of Lithuania in the era after the Union of Lublin is, at the current stage of research, correct. However, researchers point to moments when factions failed to push their aspirations through. This could have been due to both the factions blocking each other and leaving room for the independent initiative of the middle nobility, as well as their advantage in a particular situation: the weakness of the factions or their indignation in the face of pressure. Certain elements were supported by all the assemblymen (and their patrons). Probably, this is how “estate-wide” demands were created – because they served the entire noble community. The political elite of Lithuania was by no means disturbed by them, they were even lucrative, regardless of faction affiliation. They were both local and estate-wide demands. Local needs were to be met by the construction of a municipal chancellery, a court, the repair of a sejmik chamber or a bridge, ensuring order in the district during interregnum, external (Cossack) danger and in situations requiring the execution of court judgments. Providing for fellow citizens who were impoverished or affected by a natural disaster did not raise objections. Sometimes the demands applied to the entire Principality. This was to equalize the position of Lithuania in the Commonwealth (the creation of: new offices and the archbishopric of Vilnius, the inclusion of county marshals in the Senate, the launch and ordering of the mint and Lithuanian coinage, as well as weights and measures). The nobility did not accept the diminution of the Grand Duchy's territory, the presence of crown soldiers, and wanted the restoration of the showdowns of the common army or the proper maintenance of border castles.

However, the efforts to improve the Statute of Lithuania already show that such demands may have harbored threats to certain interests (not only religious). Concepts that were fundamentally right were then alleged. Other demands, on the other hand, may have arisen as a result of special circumstances, especially when competing parties blocked each other or one of them failed to see to the “proper” conduct of the assembly. In the current state of research, it is very rare to be able to point with certainty to situations where these nobles could have presented their decisions without the influence of the magnates, or, indeed, despite their position. Rather, we are doomed to conjecture.

Translated by Stefan Kubiak